

Галина КОВАЛЬЧУК (Київ)

ЕКСПЕРТИЗА КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК У БІБЛІОТЕКАХ: УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Предметом статті є експертиза рідкісних і цінних видань (рукописні книги наразі не розглядаємо), яка щодалі все частіше проводиться у великих бібліотеках.

Насамперед необхідно з'ясувати, що мається на увазі під експертизою взагалі. Словники подають таке чи близьке за змістом визначення: *експертиза* – розгляд, дослідження якої-небудь справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідного явища¹. Зазвичай, експертні оцінки застосовують до предметів чи явищ, які не піддаються безпосередньому вимірюванню, вони ґрунтуються на висновках фахівців. Дійсно, експертиза цінності книжок доволі часто уявляється суб'єктивною справою (особливо це боляче, коли експерт має зробити висновок, чи можна вивезти приватній особі ту чи іншу книгу за кордон). Проте в ідеалі вона повинна наближатися до об'єктивності – за умов високої кваліфікації експерта і дотримання ним правил всебічного аналізу книжкової пам'ятки: урахування віку пам'ятки, значення автора і конкретного твору, його появи в певний час історії; тиражності чи унікальності примірника, його особливостей, набутих у процесі функціонування книги в суспільстві, навіть формату книги, її художнього оформлення та ін.

Експертиза книги складається з кількох етапів, основними з яких є ідентифікація та атрибуція представленого примірника; укладання детального бібліографічного опису і перевірка цього опису за різними джерелами; історико-книгознавча розвідка чи хоча б відповідна анотація, яка враховує і доводить історико-культурну цінність даного видання; визначення грошової вартості пам'ятки і формулювання висновку експертизи відповідно до її мети.

Експертиза книжкових пам'яток є важливою ланкою в системі державного обліку національного культурного надбання. Актуальність проведення експертизи рідкісних і цінних книг (книжкових пам'яток) в останній час значно зросла. Цьому сприяють, з одного боку, рекомендації міжнародних організацій з питань збереження культурного надбання, зокрема, Програми ЮНЕСКО “Пам'ять світу” щодо збереження документальної пам'яті людства, яка зосереджена переважно у книгах, рукописних чи друківаних документах, фотографіях, кіноплівках, звукозаписах на різних носіях. Усі розвинуті країни завдяки стрімкому розвитку новітніх технологій укладають бази даних, каталоги, реєстри найдавнішої та найціннішої частини книжкової спадщини людства, і не тільки світової, але й національної, що збережена

¹ Словник української мови. – Київ: Наукова думка, 1971. – Т. 2. – С. 462; Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Харків: ВД “Школа”, 2009. – С. 230.

в державних сховищах країни, а для цього потрібно провадити експертизу цінності книжок. Україна також, відповідно до чинного законодавства, має створити Державний реєстр національного культурного надбання, в т. ч. його складову частину “Книжкові пам’ятки України”. Водночас, більша відкритість кордонів після розпаду СРСР і значне збільшення інформації (передовсім, завдяки Інтернет-ресурсам) про вартість стародруків та рідкісних видань пізнішого часу на світових аукціонах, поява кола заможних людей, які вкладають значні кошти у формування власних бібліотек (інколи не зовсім законними шляхами), а також недостатність фінансування державних книгосховищ для належної охорони культурної спадщини, безкарність злочинців через недосконалість правової системи сприяють кримінальним спробам “перерозподілу” книжкових пам’яток. І тоді знов-таки потрібна експертиза – тепер вже, можливо, втрачених для суспільства пам’яток.

Отже, актуальність ставлення проблеми щодо експертизи книг у бібліотеках викликана цілою низкою чинників, серед яких можна назвати:

- необхідність відбору книжкових пам’яток для занесення до Державного реєстру національного культурного надбання;
- купівля за давнених книжок, запропонованих для фондів бібліотеки;
- проведення експертизи книг на замовлення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України;
- викрадення книжок із бібліотечних фондів або їх пошкодження, в т. ч. вирізання з видань ілюстрацій, карт, окремих розділів чи частин;
- передавання книжкових пам’яток для тимчасової експозиції на виставках за межі постійного збереження;
- атрибуція та експертиза книжкових пам’яток із приватних бібліотек, за замовленням читачів чи інших осіб (як платна послуга бібліотеки);
- атрибуція та експертиза книжкових пам’яток із фондів інших бібліотек, музеїв, установ – за їх замовленням;
- проведення експертизи книг на прохання митниці, міліції, органів слідства та судочинства і т. ін.;
- проведення грошової оцінки певних пам’яток, бібліотечних зібрань, історичних колекцій чи бібліотечних фондів книжкових пам’яток, адже традиційно в СРСР фонди, скажімо, стародруків вважалися “безцінними” і не підлягали балансовій оцінці.

Безумовно, вірогідні й інші випадки, в яких потрібно проводити історико-книгознавчу, мистецтвознавчу, антикварну, бібліофільську чи бібліотекознавчу, пам’яткознавчу експертизи книжок. Виходячи з цього, відповідною буде мета проведення експертизи, а звідти частково можуть змінюватися підходи, деталізованість експертизи, грошова вартість тих чи інших книжок і навіть певні висновки експертизи.

Досвід проведення експертизи книжкових пам’яток дозволяє нам стверджувати, що така експертиза є способом актуалізації забутого книжкового спадку. В ідеалі проведення таких експертиз має здійснювати кваліфікована особа, яка повинна отримати певний статус, повноваження, підтвердження свого фахового рівня. Таких спеціалістів реально не може бути багато, але вони повинні бути в кожному регіоні, а їхні методики проведення експертизи мають ґрунтуватися на однакових принципах і підходах, бути максимально уніфікованими за формою і структурою.

Останнім часом з'явилися видання, присвячені експертизі культурних цінностей, зокрема, митній експертизі², музейній³, статті щодо правового забезпечення експертизи культурних цінностей⁴, експертизи цінності документів Національного архівного фонду (згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1004 “Про проведення експертизи цінності документів”); традиційно багато невеликих за обсягом публікацій є щодо антикварної та букіністичної, бібліофільської експертизи, не кажучи вже про мистецтвознавчу експертизу живописних творів та книжкової графіки.

Експертиза книжкових пам'яток має свою специфіку, хоча рідкісні та цінні книги розглядаються серед інших пам'яток історії та культури. Їх специфіка визначається сутністю книжкових пам'яток як єдності опублікованого твору (тексту) і способу його матеріального існування (у вигляді конкретного видання, його художнього оформлення та поліграфічного виконання). Іншими словами, ціннісна характеристика книги обумовлена поєднанням цінності твору і цінності видання. Вона не може визначатися тільки цінністю опублікованого твору. Наприклад, звичайне, пересічне перевидання класичного твору не варто сприймати як цінну книжкову пам'ятку. Це визначення може бути застосоване до, скажімо, першого видання даного твору чи ширше – до прижиттєвих видань видатного письменника, або, з іншого боку, до вишуканого, незвичайно оформленого перевидання. У той же час поліграфічна цінність конкретного видання може інколи самостійно визначати цінність книжкової пам'ятки (наприклад, чудово ілюстроване й відповідно надруковане видання невидатного, пересічного твору може стати книжковою пам'яткою доби завдяки незвичайній книготворчій діяльності, тобто діяльності з перетворення змісту твору в книгу).

Серед критеріїв, які визначають, чи є та або інша книжка книжковою пам'яткою, до уваги беруть: спосіб виробництва (рукописний, ксилографічний, ручного друку чи ін.); час створення (до першої третини ХІХ ст. – стародруки); значення книги для розвитку держави, регіону, світу; унікальність чи рідкісність збережених примірників; належність до творчості видатних особистостей чи наукових або творчих колективів; особливості примірника, які свідчать про його долю, історію побутування, в т. ч. і у відомих осіб, історичних книгозбірнях тощо.

Пріоритетним для держави ми вважаємо також національний критерій визначення книжкових пам'яток, у нашому випадку – видань українською мовою, де б вони не були видані; книжок, виданих на території України будь-якою мовою; видань, які змістом стосуються України; творів авторів-українців тощо. Ще кілька років тому ми пропонували заносити до Державного реєстру книжкових пам'яток України всю українську, випущену до 1922 р. Така конкретна межа обумовлена, з одного боку, закінченням періоду Визвольних змагань, видання якого апріорі є дуже рідкісними й цінними, а з другого боку – становленням системи книговидання

² Калашикова О. Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей: Підручник. – Київ: “Знання”, 2006. – 479 с., 48 с. іл. – (Митна справа в Україні).

³ Оцінка культурних цінностей / Індутний В. В. та ін. – Київ: ТОВ “АЯКС ПРІНТ”, 2006. – 608 с., іл.; Індутний В. В. Оцінка пам'яток культури. – Київ: СПД Моляр С. В., 2009. – 538 с.

⁴ Лосієвський І. Я. Державна експертиза культурних цінностей: актуальні проблеми регламентування та практики // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. – Харків: ХДАК, 2009. – Вип. 25. – С. 26–31.

в УСРР, її одержавленням, збільшенням друкованої продукції, поступовою її ідеологізацією і, нарешті, бібліографічною фіксацією Книжковою палатою. Отже, ми вважаємо рідкісними і цінними всі українські стародруки, не зважаючи на кількість збережених у конкретному фонді примірників, а також усі українські та українознавчі видання XIX – початку XX ст., з огляду на складний шлях розвитку українського книговидання, переслідування української книги владою тих держав, до складу яких входила Україна. Такий підхід є історично справедливим щодо вітчизняної книги, об'єктивним і дозволяє фондозберігачам спростити експертизу та відбір книжок із основних і резервних фондів до відповідних підрозділів рідкісних книг й, одночасно, до Державного реєстру книжкових пам'яток (за цим критерієм), належно оцінити ці пам'ятки. Однак, чим далі ми відходимо від того часу (ось уже ми перейшли в друге десятиліття XXI ст.), чим більше замислюємося про складну долю вітчизняної книги початку і навіть першої половини XX ст., тим більше переконуємося, що вже зараз рідкісними і цінними для нашої історії, культури, свідомості є українські книжки і 20-х рр. – періоду певного ренесансу вітчизняної культури, і 30-х рр., коли українська книжка і навіть її автори активно нищилися, і страшенних воєнних 40-х рр.

Окремо варто зупинитися на виданнях Західної України, адже тривалий час українські землі були роз'єднані, входили до складу різних держав. Так об'єктивно склалося, що й сьогодні більшість західноукраїнських видань зберігається саме в цьому регіоні і, навпаки, видання Наддніпрянської України великою мірою збережені саме тут. Це можна пояснити як нерозвиненістю книжкової торгівлі XIX – початку XX ст., так і політичними причинами, які гальмували українське книгорозповсюдження. Тим більшою є відповідальність хранителів ретроспективних фондів за науково-достовірну експертизу, укладання максимально повного Українського бібліографічного репертуару (УБР) та створення Державного реєстру книжкових пам'яток України (ДРКП). У певних позиціях ці загальнодержавної ваги бази даних збігаються, але не завжди – в ДРКП фіксуються, крім українських видань, всі книжкові пам'ятки, що зберігаються в державних фондах України, незалежно від мови і місця створення. Отже, при експертизі книжкових пам'яток, створених до середини XX ст., експерту треба особливо уважно ставитися до названого критерію. Пізніше державна бібліографія доволі повно здійснювала реєстрацію вітчизняного книговидання.

Якщо стосовно видань до 1800 р. існуючий друкований “Каталог стародруків, виданих на Україні”, достатньо повно подає інформацію і всі спеціалісти зі стародруків активно ним користуються, то щодо видань XIX і першої половини XX ст. зведеного єдиного джерела досі немає, хоча значні напрацювання в цій ділянці останніми роками з'явилися. Це й каталоги україномовної книги із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) та з фондів бібліотек системи Міністерства культури; це і випуски картотеки українського бібліографічного репертуару, яку підготували наші попередники – бібліографи першої половини XX ст. на чолі з Ю. О. Меженком, а видала Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника; це й серія бібліографічних покажчиків С. Й. та С. С. Петрових “Книга в Україні” (1861–1917), яка випускається НБУВ. Експерт обов'язково повинен перевіряти подану на експертизу книгу за цими

бібліографічними джерелами та ще й шукати інформацію про це видання в довідкових виданнях, історико-книгознавчих статтях чи монографіях. Проблема полягає в тому, що, ймовірно, багатьох видань, випущених на українських землях чи українською мовою, вже не існує, принаймні в державних фондах. Кожна така пам'ятка є доволі рідкісною та однозначно цінною. І чим більший час буде віддаляти нас від тієї доби, тим ціннішими будуть ставати ці книжечки, і тим більше зусиль треба буде докладати до їх фізичного збереження і, одночасно, до їх популяризації за допомогою новітніх цифрових засобів передачі інформації.

Безумовно, нереально в одній статті назвати всі цінні українські видання. Ми спробуємо хоча б нагадати основні етапи розвитку вітчизняної книжності, використовуючи загальновідомі факти і напрацювання наших попередників⁵. Так, початок XIX ст. для України ознаменувався, зокрема, відкриттям друкарні при заснованому 1804 р. Харківському університеті⁶. Упродовж першого десятиліття діяльності в Харківському університеті видали більше 200 книжок, тобто понад 20 книг на рік. Немає сумнівів, що всі збережені досі примірники цих видань є на сьогодні книжковими пам'ятками.

Зміцнення технічної бази друкарні Києво-Печерської лаври, розширення тематики книжок було пов'язане з діяльністю видатного вченого, бібліографа, митрополита Київського і Галицького Євгенія (Є. О. Болховітінова), який здійснював контроль за діяльністю лаврської друкарні в 1822–1837 рр. Показчик усіх випущених друкарнею Лаври в цей період видань є в біобібліографічній монографії, підготованій у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ⁷. Принагідно зазначимо, що у відділі підготовано також список почаївських видань до 1830 р.⁸ Під час виконання т. зв. “Почаївського проєкту” НБУВ, до речі, доведено, що майже у 40 виданнях цієї друкарні використано живу українську мову.

Видання “Енеїди” І. П. Котляревського 1798 р. вважається першою ластівкою в розвитку українського за мовою та змістом книговидання, це вельми цінна книжкова пам'ятка, в якій поєдналися кілька критеріїв рідкісності та цінності – і час виходу (це ще стародрук), і місце видання української книжки – Петербург, і зміст її, мова, певна контрафактність виходу – без дозволу І. П. Котляревського, і її зовнішній вигляд, характерний для книжок громадянського друку загалом. Додаткову цінність тому чи іншому примірнику можуть надати власницькі записи. Наприклад, у НБУВ зберігаються примірники першого видання “Енеїди” з автографами Л. Глібова, Б. Грінченка тощо. Це все підвищує цінність книжки і має бути зафіксоване в експертному висновку.

Варто підкреслити, що книжки, видані в Російській імперії за межами України, мали загальноукраїнське значення. Своєрідними центрами українського книговидання в XIX ст. були Петербург і Москва. Саме у Петербурзі, як відомо, вийшов уперше “Кобзар” Тараса Шевченка (1840), значення якого для сучасників важко переоцінити. Він об'єктивно сприяв пробудженню українського народу. Попри

⁵ Книга і друкарство на Україні. – Київ; Харків, 1965. – С. 114–203.

⁶ Петров С. О. Книги громадянського друку, видані на Україні: XVIII – перша половина XIX ст. – Київ, 1971. – С. 16.

⁷ Рукавіщина-Гордієвська Є. В. Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітінов): Біобібліографія. Бібліотека. Архів. – Київ: НБУВ, 2010. – С. 648–706.

⁸ Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – Київ: НБУВ, 2011.

численні перевидання творів Т. Г. Шевченка, необхідно зберегти автентичний вигляд його перших видань. Вони мають і сьогодні значну історико-культурну, а також і матеріальну цінність. Не хочеться про це говорити, але останніми роками поживішали спроби крадіжок прижиттєвих видань Т. Шевченка з державних установ. Найчастіше злочинці вирізають блок книжки з її, як правило, пізнішої оправи. Отже, попит серед злочинців на наші раритети є, відповідно їх грошова вартість також зростає, і це потрібно пам'ятати експертам при оцінці таких пам'яток.

У Петербурзі вийшли також поеми Т. Шевченка "Гайдамаки" (1841), "Гамалія" (1844), альманах "Ластівка" Є. Гребінки (1841) та ін. У Москві було видано збірки українських народних пісень, зібрані М. Максимовичем, повісті Г. Квітки-Основ'яненка, "Москаль-чарівник" І. Котляревського. Незважаючи на місце видання, це наші, українські книжкові пам'ятки, які зіграли важливу роль у розвитку вітчизняної літератури та культури загалом і є не менш цінними сьогодні. Вони заслуговують на особливі умови зберігання і потребують прискіпливішої уваги до їхнього стану, ніж це може бути реально організовано в загальних фондах і при книговидачі у великих читальних залах. Категорично недопустимо ксерокопіювати їх, як це безжалісно намагаються робити деякі читачі. Якщо читачеві потрібен власне текст твору, треба завжди пропонувати йому замінити при книговидачі першодрук на сучасне перевидання. Оригінал такої цінної пам'ятки може бути виданий лише досліднику на нетривалий час, тільки в спеціально облаштованому читальному залі у присутності співробітника. За необхідності скопіювати текст чи його початкову сторінку (для ілюстрування при перевиданні) виготовляється фото, бажано цифрове, яке може використовуватися при подальшому обслуговуванні читачів неодноразово. Те саме, без сумніву, стосується й до інших книжкових пам'яток. На автентичність зовнішнього вигляду оригіналу, його фізичного стану обов'язково має бути звернута увага в експертному висновку.

Безумовними книжковими пам'ятками є й видані в першій половині XIX ст. на терені самої України друки. Зокрема, випущені в Харкові в 1830-х рр., після послаблення цензури, "Запорожская старина" І. Срезневського, п'єси І. Котляревського "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник", помертне повне видання "Енеїди", твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, перші українські альманахи: "Украинский альманах" (1831), "Украинский сборник" (1838), "Сніп" (1841), "Молодик" (1843). Це, на щастя, дуже відомі книжкові пам'ятки, але ж були й інші. В архіві С. І. Маслова ми натрапили на інформацію про таке видання: О причинах и характере унии в Западной России: написано для получения степени магистра исторических наук / Николая Костомарова. – Харьков: в Университетской типографии, 1841. – 119 с. + 4 л. Примітка С. Маслова: "Це відома дисертація Костомарова "для получения степени магистра исторических наук", яку було знищено цензурою і яка через це становить величезну рідкість. Див. "Альманах библиофила", Л., 1929, С. 23–28"⁹. Безперечно, сьогодні за сучасними бібліографічними та науковими джерелами цю інформацію треба перевіряти, але все одно зрозуміло, що йдеться про дуже рідкісну річ.

⁹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ). – Ф. 33. – Од. зб. 2920. – Арк. 166.

Видатною подією в культурному житті всієї Російської імперії було відкриття в 1834 р. Київського університету, з яким нерозривно пов'язаний дальший розвиток книгодрукування гражданським шрифтом. Основну частину книжкової продукції складали підручники та навчальні посібники. Це література, яку досить активно використовували читачі, а значить збереглася в часі погано. І за змістом, і за кількістю збережених примірників видання університету складають безперечну цінність. Зокрема, книжки першого ректора університету М. Максимовича. Він же почав видавати науково-літературний журнал “Киевлянин” (1840). З відкриттям університету значно поглибилося вивчення історії та археології. Велику роль зіграла “Комісія для розбору давніх актів”, створена в Києві 1843 р. Вже в 40-х – 50-х рр. XIX ст. ця археографічна комісія збирала та опублікувала низку важливих історичних документів, видала 4 томи “Памятников” з історії України XVI–XVIII ст., 3 томи “Летописи” С. Величка, “Летопись” Г. Грабянки та ін. Активну участь в роботі комісії брав Т. Шевченко як художник і записувач народних пісень, казок, легенд. Це все дуже цінні книжкові пам'ятки нашого народу.

У Західній Україні, як відомо, до 40-х рр. XIX ст. не було жодної друкарні, яка б мала гражданський шрифт. Книжок старослов'янською мовою чи чужоземними мовами видавалося, зокрема у Львові, немало, проте, за виразом І. Франка, там і згадки не було про життя народу¹⁰. Перша книжка українською мовою західноукраїнських авторів, підготована т. зв. “Руською Трійцею” (М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким), – “Русалка Дністровая”, вийшла 1837 р. в Буді, бо у Львові цензура її заборонила, і вона для Західної України мала таке ж значення, як “Енеїда” для України Східної. Більшість примірників було конфісковано. Відомі на сьогодні примірники описала Л. І. Ільницька¹¹. Тож кожний новий примірник, якщо він потрапить на експертизу, має бути належно оцінений експертом, розглянута, по можливості, його доля.

Пожвавлення національного книговидання наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. було пов'язане з активізацією культурного життя в Росії. Революційна ситуація 1859–1860 рр. не лише викликала скасування кріпацтва, але й принесла деяку полегшу для суспільної думки і для розвитку національних культур, зокрема української. Початок нової доби засвідчило видання Пантелеймоном Кулішем у 1856–1857 рр. фольклорно-історичного збірника “Записки о Южной Руси” (надрукованого т. зв. кулішівкою – розробленим ним фонетичним правописом, яким, до певної міри, ми користуємось сьогодні) і заснування ним та Д. Каменецьким 1857 р. друкарні в Петербурзі. Тут з'явилися двотомник Г. Квітки-Основ'яненка, альманах “Хата”, “Кобзар” Т. Шевченка, виданий 1860 р. на кошти П. Симиренка накладом 6050 прим. Ця друкарня брала замовлення й інших видавців, хоча насамперед випускала друки, які готував та фінансував П. Куліш. Великий вплив на сучасників, як і на наступні покоління, мав український за тематикою місячник “Основа”, що виходив у 1861–1862 рр. у Петербурзі в тій же друкарні Куліша українською та російською мовами, за редакцією В. Білозерського та П. Куліша, накладом близько двох тисяч примірників. “Основа” об'єднала кращі сили

¹⁰ Франко І. Твори в двадцяти томах. – Т. XVI. – Київ, 1955. – С. 40.

¹¹ Ільницька Л. “Русалка Дністровая” (1837) у бібліотеках і музеях світу: історико-книгознавче дослідження. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2007. – 248 с.: іл.

української культури того часу і, безперечно, справила позитивний вплив на її подальший розвиток. Друкарня П. Куліша започаткувала також видання першої серії українських книжок “Сільська бібліотека”, в якій протягом 1860–1862 рр. вийшло 39 назв невеликих брошур, переважно белетристичних творів, передовсім самого Куліша та його дружини Ганни Барвінок. Це ті перлини, з яких складається скарбниця вітчизняної культури, без яких уявити собі національне відродження неможливо. Саме з виданнями друкарні П. Куліша та з “Основою” пов’язане створення й широке застосування першого українського фонетичного правопису (т. зв. правопис “Основи”), що призвело до визнання в Україні мови Тараса Шевченка і Марка Вовчка як зразка та основи літературної національної мови¹².

Поява в Україні недільних шкіл змусила видання численних Букварів та інших підручників для початкового навчання: “ГраMATка” П. Куліша (Петербург, 1867), “Буквар южнорусскій” Т. Шевченка (1861), “Українська абетка” М. Гатцюка (Москва, 1861) та ін. Відомо, що букварі погано зберігаються з часом, їх “зачитують” діти й вони поступово зникають, тим більше потрібно зберегти ці дорогоцінні пам’ятки, яким уже виповнилося півтора століття, і розуміти їх місце і роль в історії вітчизняної культури.

Поступовий видавничий рух української книги перервали жорстокі репресії. Їхній ініціатор – міністр внутрішніх справ Росії П. Валуев – став виразником позиції тодішніх російських урядових кіл, переляканих розвитком національних рухів у Польщі й Україні. У відповідь на подання про друк українського перекладу Євангелія, який підготував Пилип Морачевський, міністр заборонив не лише це видання, але й будь-які книжки українською мовою, крім художньої літератури. У відповідному циркулярі 1863 р. він вказав мотив: “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”¹³. Відтоді кількість українських видань у Росії різко зменшилася: якщо 1862 р. у Російській імперії вийшло друком 40 українських книжок, то впродовж 1863 р. – 15, а в наступні роки публікувалися лише окремі книги, зокрема фольклорні збірники і два різні видання “Кобзаря” 1867 р. у Петербурзі. В Києві наукові видання друкувалися в цей час лише російською мовою. 1864 р. по всій Росії було видано 12 українських книг і брошур, у 1865 – 5, у 1866 – жодної, в кожному з трьох наступних років по 2 книги, а в 1870 – 5¹⁴. Отже, за 7 років після цензурного циркуляру вийшло стільки ж книжок, скільки в одному 1862 р. Як видання, так і розповсюдження українських книжок серед читачів мало переважно випадковий, кустарний характер, було пов’язане зі значними труднощами. Видані в Петербурзі чи в Києві книжки не могли потрапити на полиці книжкових магазинів, їх доводилося продавати за допомогою студентів і семінаристів на базарах і ярмарках в різних містах, пересилати приватним особам. Як тоді, так і тим більше зараз, українські книжечки тієї доби є дуже рідкісними зразками вітчизняної книжкової культури.

У середині 1870-х рр. на Наддніпрянщині дещо пожвавилось видання художньої та науково-популярної літератури. Головне місце через цензурні умови в

¹² Книга і друкарство на Україні. – Київ; Харків, 1965. – С. 130–131.

¹³ Мичук Р. С. Валуєвський циркуляр 1863 // Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1988. – Т. 1. – С. 267.

¹⁴ Книга і друкарство на Україні... – С. 134.

той період в Україні, як і раніше, займала книга фольклорно-етнографічного змісту, переважно збірники народнопоетичних творів, але поступово зростала питома вага наукової книги. Особливо слід відзначити “Архив Юго-Западной России” – 10 томів (від 1859 до 1870 рр.). Діяльні члени Київської громади – М. Лисенко, М. Драгоманов, М. Старицький – активізували роботу в галузі української культури, що яскраво відображено в книзі. З'явилася низка оригінальних художніх творів, а також перекладів. У 1872–1873 рр. частка українських видань у Києві складала 4 %, а вже в 1874–1875 рр. – 23 %. Особливо жваво розвивалося видання масової науково-популярної літератури медичного та природничого змісту. В Києві у цей час працювало вже 10 друкарень, 20 книгарень, 8 бібліотек¹⁵. З'являлися нові друкарні в інших повітових містах. І раптом – т. зв. “Емський указ” імператора Олександра II від 30 травня 1876 р., який забороняв видання будь-яких книжок українською мовою, крім історичних документів, етнографічних матеріалів і дозволеної цензурою художньої літератури. Заборонялися також театральні вистави та тексти до нот українською мовою. Скажімо, відомо, що збірник П. Куліша “Хуторская философия и удаленная от света поэзия” 1879 р. цензура заборонила і вилучила з продажу.

Своєрідною відповіддю на Емський указ стало створення за дорученням Київської громади Вільної української друкарні в Женеві, яку заснував М. Драгоманов. Найвідоміші женевські видання – збірники “Громада” (т. 1–5, 1878–1882) та однойменний журнал (1881), твори самого Михайла Драгоманова і Сергія Подолінського, мініатюрного формату “Кобзар” 1878 р. Драгоманівські видання нелегальними каналами пересилалися в Україну, але поліцейський контроль був достатньо дієвим, так що це надзвичайно рідкісні і, безумовно, дуже цінні книжки.

За створення і поширення масової української книжки наприкінці XIX ст. взялася молода українська інтелігенція, дуже нечисленна, але щиро віддана справі. Особливо великими щодо цього були заслуги Бориса Грінченка. Разом із дружиною Марією Загірною він розпочав друкувати в Чернігові доступні для широких кіл читачів твори літератури (красного письменства) й освітні книжечки, в яких наукові знання, щоб обійти цензуру, викладалися в художній формі. За 8 років видали 50 назв, що на той час було величезним досягненням для українського книговидавництва. В Харкові виникло видавництво, на книжках якого було позначено “видано Вс. І. Гуртом”. Книжки готували Гнат Хоткевич і його однодумці, *всі гуртом*. Стабільно працювало київське видавництво “Вік”, яке створили визначні громадські та культурні діячі Олександр Кониський, Василь Доманицький, Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький¹⁶. У зв'язку з відзначенням 1898 р. сторіччя першого видання “Енеїди” І. Котляревського тут підготували і видали тритомну фундаментальну антологію української літератури XIX ст., яку так і назвали: “Вік”.

Велике значення мала поява на Україні нових друкарень, серед них і сучасно, як на той час, обладнаних, зокрема, С. Кульженка у Києві та Є. Фесенка в Одесі. Найбільше нотне видавництво і друкарня нот діяли в Києві при нотній книгарні Л. Ідзиковського. Поява друкарень у провінційних містах створювала умови для

¹⁵ Книга і друкарство на Україні... – С. 138.

¹⁶ Єфремов С. На світанку українських видавництв (“Вік”) // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 109–111.

розгортання і там видавничої діяльності. Сьогодні маленькі, копійчані тогочасні книжечки коштують на антикварному ринку від 100 гривень. Але найціннішим є їхнє історико-культурне значення для національного пробудження народу. Те саме стосується видань І. Франка, інших західноукраїнських письменників. Ілюстрованих видань було ще мало, загалом книжки були досить скромні. Тим більшої уваги заслуговують тогочасні ілюстровані видання, наприклад, “Казки” Г.-Х. Андерсена в перекладі М. Старицького з ілюстраціями М. Мурашка. Видатною пам’яткою тогочасного книжкового мистецтва є альбом “Из украинской старины”, де поєднані кольорові акварелі С. Васильківського та легкі чорно-білі малюнки М. Самокиша і текст-пояснення Д. Яворницького.

Безумовно, не всі українські твори, підготовані в ХІХ – на початку ХХ ст., побачили світ. Наприклад, лише в 1918 р. вперше опублікували за єдиним, конфіскованим цензурою рукописом, “Книгу биття українського народу”, підготовану членами Кирило-Мефодіївського братства¹⁷. Цілком імовірно, що в Санкт-Петербурзі, в матеріалах дореволюційних цензурних установ, зберігаються невідомі широкому загалу твори українських авторів – як рукописи, так і примірники заборонених друків.

У радянський час у багатьох великих бібліотеках СРСР були утворені значні колекції нелегальних і заборонених дореволюційних видань, часто зі спотвореними вихідними даними. Не виключено, що бібліотекарі на місцях, не маючи відповідної підготовки й досвіду, не можуть їх правильно атрибутувати. Іноді підказкою щодо нелегальності (контрафактності) виходу тієї чи іншої книжки є бібліотечні цензурні помітки на зразок: “К выдаче не подлежит”, “Не выдавать!”, “Запрещенная” тощо. Знов-таки, всі такі примірники є книжковими пам’ятками своєї доби, вони якнайкраще характеризують ту епоху, книговидання і книгорозповсюдження того часу. Допомогу бібліотекарям у розпізнаванні нелегальних і заборонених дореволюційних видань може надати “Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века” в дев’яти частинах, виданий у 70-х рр. ХХ ст., доповнений та перевиданий 1981 р. Тут обліковано 2260 книг і 110 періодичних видань, розкрито авторів багатьох анонімних видань, встановлено вихідні відомості, відсутні в книжках. Проте така кількість зареєстрованих видань зовсім не виключає існування інших, у т. ч. українських, які залишилися невідомими для укладачів зведеного каталогу, бо із накладу могли лишитися поодинокі примірники, відсутні в московських бібліотеках у зв’язку з ареалом розповсюдження, політичними причинами тощо. Певною ознакою нелегальності виходу того чи іншого видання є відсутність на ньому цензурного дозволу. Особливу цінність складають одиничні цензурні примірники, що були підставою для заборони і вилучення дореволюційних видань. Як правило, вони є прикладом чудової збереженості первісного вигляду.

Зрозуміло, що видання 1914–1921 рр., тобто часів війн і революцій, збереглися ще гірше. Йдеться не лише про книжки, але й про періодику, листівки та плакати. Кожна влада намагалася ідеологічно підкріпити свою політику, а друковане слово було тоді єдиним масовим засобом комунікації. Тому всі видання цього періоду є дуже важливими документальними пам’ятками доби. І як би хто не ставився до тих чи інших партій чи політичних течій, завдання бібліотекарів та архівістів найповніше зберегти всі пам’ятки історії, а експертів – належно оцінити їх. Досить того, що

¹⁷ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 397–398.

радянська влада нищила видання ворожих їй партій, і добре, якщо тільки через спецховища – тоді хоч одиничні примірники виживали, а деякі видання, і їх, мабуть, немало, загинули назавжди. Бібліотечна й архівна справа лише зароджувалися, переживали період становлення, віднаходили важкі шляхи комплектування та обліку фондів. При залишковому принципі фінансування завжди не вистачало спеціалістів, потрібних площ для фондів. Годі й дивуватися, що ми в жодній установі не маємо повноцінного бібліографічного репертуару тієї доби. Особливо це стосується видань часів Центральної Ради та Української Народної Республіки, Гетьманату, Директорії, які надалі активно знищувалися радянською владою.

Вихід із ситуації – це не лише дбайливо зберігати, обліковувати наявні пам'ятки у різних книгосховищах для узагальнення інформації та створення єдиного розподіленого банку даних українських видань у державних сховищах (що й має здійснити Державний реєстр національного культурного надбання, його невід'ємна частина “Книжкові пам'ятки України”), а й, можливо, шукати приватних колекціонерів, бібліофілів, які, незважаючи на загрозу політичних переслідувань, змогли зібрати широкий спектр видань доби Визвольних змагань. Мова не йде про “реквізицію” цих видань, а насамперед про укладання бібліографічних описів *de visu* із зазначенням, з дозволу власників, тієї чи іншої колекції. В ідеалі, безперечно, було б доцільно доукомплектувати державні фонди відсутніми примірниками, зробити їх таким способом доступними для користувачів-спеціалістів. На жаль, відомі непоодинокі факти, коли спадкоємці колекціонера, для якого збирання книжок було сенсом життя, безглуздо розпорошують бібліофільські зібрання, розпродаючи втридорога раритети і викидаючи на смітник те, що їм здається не вартим уваги. Там можуть бути унікальні видання, відсутні у державних фондах. Тому потрібна розумна політика бібліотекарів і, найболючіше, наявність відповідних площ, щоби організувати передання і забезпечити належні умови цілісного збереження в державних фондах як історико-культурної книжкової пам'ятки колишньої приватної колекції бібліофіла, який, як правило, набагато краще знав видавничий репертуар тієї чи іншої доби, ніж відповідальні посадовці. Думається, що всі бібліофіли рано чи пізно замислюються над подальшою долею своїх книжкових скарбів і розуміють, що природа книжки, на відміну від інших пам'яток, складається не тільки з матеріального предмета – видання, але й і зі змісту надрукованого в ньому тексту, який створений для читання чи споглядання читачем візуальної інформації. Випадки, коли в державних установах, м'яко кажучи, недбайливо поставилися до колишньої приватної бібліотеки, розпорошили її та навіть згадки не залишили про її збирача, також добре відомі, і це відлякує потенційних дарувальників, а значних коштів, щоби придбати колекцію, у державних бібліотек, на жаль, немає. Сказане стосується не лише видань названого періоду, але й будь-яких книжкових пам'яток. Тому доцільно накопичувати бази даних експертів книжкових пам'яток, в яких фіксуватиметься наявність певних раритетів у недержавних книгозбірнях – бібліографічна інформація, що доповнюватиме УБР.

Проте йдеться не тільки про видання політичної спрямованості. Наприклад, є інформація про поодинокі видання імажиністів у Києві, зокрема, про київський збірник “Коробейники счастья” 1920 р.¹⁸ Відомо, що видавництво “Имажинисты”

¹⁸ Сильнова Л. Д. Книги русских имажинистов в Национальной библиотеке Беларуси // Наука о книге: Традиции и инновации: Материалы XII международ. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 28–30 апреля 2009 г.). – Москва, 2009. – Ч. 1. – С. 418–420.

працювало в Москві та Петрограді від 1919 до 1925 р., до “Госиздата” не входило. “Книжная летопись” фіксувала такі видання нерегулярно: імажиністи ігнорували органи державної реєстрації книжкової продукції. Наклади окремих видань були по 100 примірників; книжки друкували на папері поганої якості (газетному, обгортковому). Експерта не повинен відлякувати зовнішній вигляд таких книжок – вони є пам’ятками своєї епохи, досить своєрідними, рідкісними, наразі модними і популярними серед певної категорії мистецтвознавців, бібліофілів, антикварів; експерт повинен це враховувати. Такі книжки, як, власне, і книжки інших авангардистів того ж періоду (наприклад, художника і поета Кручених), можуть подобатись чи не подобатись, але зберегти їх для майбутнього як зразки досить рідкісного явища в мистецтві початку ХХ ст., якого не було в інших країнах, необхідно, і в експертному висновку це повинно бути адекватно відображено.

Звертаючись до пізніших видань, після початку реєстрації вітчизняного друку Українською Книжковою палатою, маємо, *по-перше*, нагадати, що там були значні пропуски з різних причин, у т. ч. цензурних, а *по-друге*, там не фіксувалися видання Західної України. Проте і в УСРР книжок випускалося дедалі більше й більше, їх загальний рівень, відверто кажучи, не дуже високий, тому визнати їх усіх поголовно книжковими пам’ятками видається все-таки поки що неможливим і недоцільним. Але значна частина з них на сьогодні є рідкісними й цінними, оскільки, знов-таки, з’явилася цензура, радянська каральна цензура, яка не лише забороняла до виходу певні підготовані тексти, але й знищувала вже випущені книжки, як правило, з ідеологічних чи політичних мотивів. Суть експертизи – визначити, наскільки те чи інше видання за своїм значенням для історії та культури України є чи було вагомим, значущим. Це можуть бути абсолютно різні за тематикою видання, не тільки художні твори, хоча про них відомо найбільше.

У кожній сфері в 1920-х рр. існували, так би мовити, піонерські видання, дуже важливі для цієї галузі. Наприклад, для розвитку книгознавства (і не тільки українського), яке тоді бурхливо розвивалося, дуже важливими були видання Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) у Києві. Протягом 8 років плідної діяльності тут видали 25 випусків журналу “Бібліологічні вісті”, який мав своїх кореспондентів, дописувачів і передплатників далеко за межами України, 4 томи “Трудів УНІК” (1-й – з історії української книги; 2-й – дослідження проблем читання; 3-й – бібліографія з літературознавства; 4-й – бібліографія української періодики за 100 років, від 1816 до 1916, яку підготував співробітник УНІК В. А. Ігнатієнко), 6 випусків “Науково-популярної бібліотеки книгознавства”, випуск серії “Українські бібліологи”, присвячений 25-річчю наукової діяльності С. І. Маслової, а також десятки окремих книгознавчих розвідок. Для історії вітчизняного книгознавства кожне з цих видань є дуже цінним і є своєрідною історико-культурною пам’яткою. Так само і в інших галузях молоді української науки можна визначити найвагоміші видання, які слід обов’язково зберегти для реконструкції послідовного розвитку тієї чи іншої галузі знань, а експерту враховувати їх цінність і можливу рідкісність, і, скажімо, не дозволити їх вивезти за межі України або навпаки, зробити висновок про доцільність придбання державною установою. Як приклад, можна згадати про академічні видання, які надалі, у зв’язку з розпочатою в 1930-х рр. “чистою” кадрів, нищилися. Наприклад, знищили наклад

другого тому корпусу українських дум К. М. Грушевської. Заборонені цензурою видання вилучалися не лише з друкарень, книгарень, але й з бібліотек. Зокрема, можемо навести Постанову Президії ВУАН від 5 листопада 1929 р., протокол № 42, “Про вилучення з бібліотек ВУАН контрреволюційної літератури”: заборонену літературу передати до тасмної частини ВБУ. З архіву НБУВ (од. зб. 430, арк. 37) довідуємося: ВБУ передала 23 січня 1933 р. до “Утіль. комбінату” 800 книг макулатури, в т. ч. передано такі окремі видання:

Суханов Н. Записки о революции.– Петроград, 1919. – Кн. 1. – 264 с. – 400 прим.

Соколов Б. Граматика первинка. – 1920. – 112 с. – 200 прим.

Про українізацію церкви. – Вид. 4-е. – Лубни, 1917. – 12 с. – 90 прим.

Закон про вибори до Установчих зборів УНР. – Київ, 1917. – 48 с. – 140 прим.

Від Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави в Києві. – 550 прим.

Під час проведення експертизи книжок радянського періоду варто залучати дослідження з історії цензури, зокрема, праці О. Федотової¹⁹, С. Білоконя²⁰. Цікаві факти можна знайти і в інших джерелах, насамперед, архівних. Не секрет, що коли ставало відомо про заборону певного твору чи видання, знаходилися люди, які прагнули зберегти цю книгу. Як приклад, можемо навести запис С. І. Маслової з його щоденника за 1932 р.: “Приобрести работу А. Крымского “Звенигородщина” (буде знищено)”²¹.

Отже, значна частина видавничого репертуару 1930-х рр. була знищена, що штучно зробило вцілілі примірники рідкісними, проте не всі вони є цінними, а щоб набути статусу книжкової пам'ятки потрібно поєднання цих двох компонентів – рідкісності та цінності. Мабуть, правильно вчинили ті бібліотеки, які на початку 90-х рр. ХХ ст., коли розкривалися “спецхрані”, зберегли їх як колекційну книжкову пам'ятку реабілітованої літератури. Адже сьогодні молодий бібліотекар, який не має належного досвіду і відповідних знань, не може визначити, чи є книжковою пам'яткою, наприклад, примірник масового видання “Кобзаря” Т. Шевченка 1920-х рр., адже це вже не прижиттєве видання. Підказкою може бути наявна чи вирізана передмова акад. С. О. Єфремова, завдяки чому після процесу СВУ були заборонені всі публікації Єфремова, в т. ч. і вступні статті до літературних праць інших письменників. Таких і подібних прикладів можна наводити багато. Зокрема, нещодавно дослідниця із США українського походження, перебуваючи в Києві на стажуванні, подарувала відділові стародруків та рідкісних видань НБУВ примірник вибраних праць М. В. Гоголя українською мовою 1935 р. видання, який

¹⁹ Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917–1990 рр.) / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Парламентське вид-во, 2009. – 350 с.

²⁰ Білоконя С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження / НАН України, Інститут історії України. – Київ: [б. в.], 1999. – 447 с.: іл. – (Україна у ХХ ст.; том 1); *Його ж.* Музей України. Збірка П. Потоцького: доба, середовище, загибель / НАН України, Інститут історії України, Київське наукове товариство ім. Петра Могили. – 2-е вид., повне. – Київ: [б. в.], 2002. – 251 с.; *Його ж.* Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено, 1920–1941 // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ, Львів, 2004. – Т. II. – С. 554–602.

²¹ ІР НБУВ. – Ф. 33 – Од. зб. 3687. – Арк. 27.

вона придбала на Андріївському узвозі. Інформації про цей переклад у доступній літературі ми не знайшли: можливо, репресованим був хтось із перекладачів. З огляду на це, ми з вдячністю прийняли цей дарунок саме до колекції рідкісних видань відділу.

Надзвичайно рідкісними є й видання періоду Другої світової війни, знов-таки, не лише книжки, але й листівки, газети тощо. Книжковими пам'ятками можуть бути видання, випущені в окупованій нацистами Україні, в радянському тилу, в еміграції. Зокрема, такою пам'яткою ми вважаємо одержаний нами для колекції рідкісних видань через Г. В. Боряка від відомого історика Ігоря Шевченка примірник видання українською мовою сатиричного твору Д. Оруела "Колгосп тварин", переклад І. Чернятинського з видання 1945 р., видавництво "Прометей".

Теоретично книжковими пам'ятками можуть бути визнані й певні видання та примірники пізнішого часу, що також має визначити експертиза. Саме безстроковість зберігання книжкових пам'яток дозволяє поставитись навіть до багатотиражного документа як до пам'ятки історії та культури, особливо, якщо вона містить додаткові артефактні позначки: автографи видатних особистостей, маргінальні записи-коментарі, мистецькі екслібри, додаткові вкладки чи вклейки.

Що вже казати про таке своєрідне явище радянської епохи, як "самвидав" – нелегальне позацензурне видання (чи розмноження) і розповсюдження літератури в СРСР. В Україні самвидав набув поширення від 1964 р., коли виступи І. Дзюби, вірші і щоденник В. Симоненка, поезії Л. Костенко, М. Вінграновського та ін. шістдесятників, переписані чи передруковані на друкарських машинках або за допомогою інших засобів, почали передаватися з рук в руки серед інтелігенції, студентів, однодумців, пересилатися поштою. Найбільший резонанс викликали: трактат І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" у формі листа до ЦК КПУ в грудні 1965 р., збірка матеріалів В. Чорновола 1967 р. під назвою "Лихо з розуму" (про арешти і суди 1965–1966 рр.), твори В. Стуса. Через зрозумілі причини оригінали цих праць відсутні у державних сховищах, але якщо трапляться експерту, висновок має бути однозначним – це є пам'ятки своєї епохи, які мають вагому історичну цінність. Без них адекватно уявити той час неможливо.

Безумовно, експерт (у нашому контексті – працівник бібліотеки) не може бути спеціалістом з усіх галузей знань, тому для експертизи тієї чи іншої книжки чи масиву однотипних видань потрібно залучати спеціальну літературу, в т. ч. таку, в якій розкриваються псевдоніми чи криптоніми, або користуватися відповідними консультаціями спеціалістів. Діяльність із проведення експертизи рідкісних і цінних книг складна, але дуже цікава. Інколи експертиза книжкової пам'ятки перетворюється в справжнє детективне розслідування, а його результат збагачує не лише інформацію про наявні в бібліотеці фонди, але й, можливо, доповнює історію нашої літератури, науки, культури.